

MUZEUM ARCHEOLOGICZNE W BISKUPINIE
Biskupińskie Prace Archeologiczne nr 17
BISKUPIŃSKIE TOWARZYSTWO ARCHEOLOGICZNE
im. WALENTEGO SZWAJCERA
TERRA PALUCENSIS nr 1

Szymon Nowaczyk

PRZESTRZEŃ OSADNICZA
NEOLITYCZNYCH
I WCZESNOBRĄZOWYCH
SPOŁECZNOŚCI MIĘDZYRZECZA
ŚRODKOWEJ NOTECI
I DOLNEJ WĘŁNY

Biskupin 2025

PRZESTRZEŃ OSADNICZA
NEOLITYCZNYCH
I WCZESNOBRĄZOWYCH
SPOŁECZNOŚCI MIĘDZYRZECZA
ŚRODKOWEJ NOTECI
I DOLNEJ WEŁNY

MUZEUM ARCHEOLOGICZNE W BISKUPINIE

Biskupińskie Prace Archeologiczne nr 17

BISKUPIŃSKIE TOWARZYSTWO ARCHEOLOGICZNE

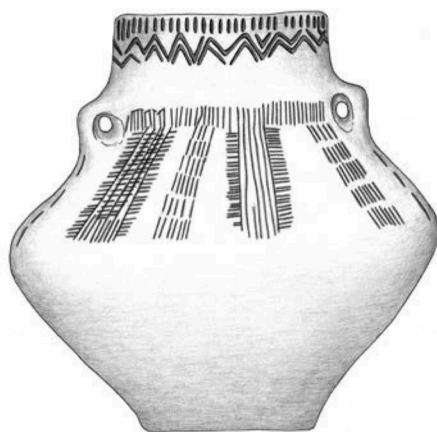
im. WALENTEGO SZWAJCERA

TERRA PALUCENSIS nr 1

Szymon Nowaczyk

PRZESTRZEŃ OSADNICZA
NEOLITYCZNYCH
I WCZESNOBRĄZOWYCH
SPOŁECZNOŚCI MIĘDZYRZECZA
ŚRODKOWEJ NOTECI
I DOLNEJ WEŁNY

wydanie II uzupełnione

Biskupin 2025

Redaktor Wydawnictw MAB
dr Henryk P. Dąbrowski

Korekta
Małgorzata Zduniak, Anna Sawicka-Banaszkiewicz

Projekt graficzny okładki
Kinga Mostowik

Skład i łamanie oraz redakcja techniczna
Sylwia Rogowska-Kusz

Na okładce i stronie tytułowej
rekonstrukcja amfory kultury pucharów lejkowatych ze stan. 15a
w Biskupinie (Biskupin-Źródło), rys. Ż. Pankowska-Gajek

Adres Redakcji:

Muzeum Archeologiczne w Biskupinie
Biskupin 17
88-410 Gąsawa

Biskupińskie Towarzystwo Archeologiczne im. Walentego Szwajcera
Biskupin 26
88-410 Gąsawa

© Copyright Muzeum Archeologiczne w Biskupinie
ISBN 978-83-962570-5-5

ISBN 978-83-962570-5-5

© Copyright Biskupińskie Towarzystwo Archeologiczne im. Walentego Szwajcera
ISBN 978-83-975846-0-0

ISBN 978-83-975846-0-0

2025 Biskupin, Poland

„Pamięć, przestrzeń i tożsamość są
ze sobą nierozdzielnie związane i
to od zarania ludzkości”

(D. Minta-Tworzowska 2015, s. 13)

Samorząd Województwa
Kujawsko-Pomorskiego

Urząd Marszałkowski
Województwa
Kujawsko-Pomorskiego
w Toruniu

Dofinansowano z budżetu
Samorządu Województwa
Kujawsko-Pomorskiego

Spis treści

I. ZAGADNIENIA WSTĘPNE. CEL I ZAKRES PRACY ORAZ PODSTAWOWE POJĘCIA I INSPIRACJE METODOLOGICZNE	13
I.1 Zakres przedmiotowy i czasoprzestrzenny pracy	13
I.2 Cele szczegółowe i układ pracy	14
I.3 Perspektywa metodologiczna i zakres semantyczny stosowanych pojęć	15
I.3.1 Podejście systemowe	15
I.3.2 Współczynnik humanistyczny	17
I.3.3 Socjo-regulacyjna koncepcja kultury	18
I.3.4 Struktura społeczeństw typu pierwotnego	19
I.3.5 Kultura archeologiczna	21
I.3.6 Etnos	24
I.3.7 Przestrzeń w archeologicznych badaniach osadniczych	25
I.3.8 Krajobraz jako systemowe ujęcie przestrzeni	28
I.3.9 System osadniczy	30
I.4 Uwagi techniczne	33
I.5 Stosowane skrótowce i symbole	34
II. KONTEKST ŚRODOWISKOWY OSADNICTWA NEOLITYCZNYCH I WCZESNOBRĄZOWYCH SPOŁECZNOŚCI W MIĘDZYRZECZU ŚRODKOWEJ NOTECI I DOLNEJ WEŁNY	36
II.1 Ogólna charakterystyka środowiska przyrodniczego omawianego obszaru	36
II.1.1 Hydrografia	38
II.1.2 Podział fizycznogeograficzny oraz charakterystyka przyrodnicza	42
Pradolina Środkowej Noteci i zachodnia część Kotliny Toruńskiej	42
Północno-zachodnia część Pojezierza Wielkopolskiego	45
II.1.3 Fenomeny przyrodnicze	48
II.2 Siedliskowo-krajobrazowe uwarunkowania neolitycznego i wczesnobrązowego osadnictwa na omawianym obszarze	49
II.2.1 „Archeologiczna” typologia krajobrazu	49
II.2.2 Analizy osadnictwa na poziomie „mikro” i „makro”	56
II.2.3 Baza źródłowa	58
II.2.4 Mapy analityczne	62
II.2.5 Alternatywne opracowanie mapy siedliskowej	71
II.2.6 Rekonstrukcja ekumeny neolitycznych i wczesnobrązowych społeczności międzyrzecza środkowej Noteci i dolnej Wełny	73
Osadnictwo kultur wstęgowych	75
Osadnictwo KPL	75
Osadnictwo KAK	75
Osadnictwo INB	76
II.3 Pozostałe uwarunkowania osadnictwa	77
II.3.1 Światopoglądowa waloryzacja niektórych obszarów	77
II.3.2 Usytuowanie danego obszaru względem istniejących szlaków komunikacyjnych	78
II.3.3 Występowanie surowców naturalnych	79
II.3.4 Stopień antropogenizacji terenu	79
II.3.5 Wcześniejsze zajęcie danego terenu przez inne społeczności	80

II.4	Główne strefy i mikroregiony osadnicze neolitycznych i wczesobronzowych społeczności omawianego obszaru	81
III.	KLASYFIKACJA TYPOLOGICZNO-CHRONOLOGICZNA ŹRÓDEŁ Z NEOLITU I WCZESNEJ EPOKI BRĄZU W MIĘDZYRZECZU ŚRODKOWEJ NOTECI I DOLNEJ WEŁNY	85
III.1	Kultury cyklu wstęgowego	85
III.1.1	Kultura ceramiki wstęgowej rytej	87
	Stylistyka ceramiki naczyniowej	89
III.1.2	Kultura ceramiki wstęgowej klutej	95
	Stylistyka ceramiki naczyniowej	97
III.1.3	Kultura brzesko-kujawska	106
	Stylistyka ceramiki naczyniowej	109
	Zagadnienie „typu biskupińskiego” Długich Domów KBK	113
III.2.	Kultura pucharów lejkowatych	118
	Wczesny (sarnowski) horyzont rozwoju KPL (fazy I, IIA)	124
	Klasyczny (wiórecki) horyzont rozwoju KPL (fazy IIB, IIIABC)	125
	Późny (luboński) horyzont rozwoju KPL (IIIC/IV, IVAB, VAB)	128
III.3	Kultura amfor kulistych	138
	Stylistyka ceramiki naczyniowej z obiektów sepulkralnych	148
	Stylistyka zespołów ceramicznych z obiektów osadowych	150
	Stylistyka ceramiki naczyniowej – podsumowanie	151
	Cechy obrządku pogrzebowego	157
III.4	Interstadium epok neolitu i brązu	163
III.4.1	Społeczności starsznurowe (KCSZ 1 i 2) i mieszane materiały sznurowo-pucharowe	165
	Stylistyka ceramiki naczyniowej oraz toporów kamiennych	166
III.4.2	Społeczności subneolitu „leśnego”	169
	Stylistyka oraz technologia ceramiki	170
III.4.3	Kultura grobów jednostkowych (KCSZ 3 i 4)	171
	Stylistyka ceramiki naczyniowej	172
	Płoszcza bifacjalne	173
III.4.4	Społeczności kultury iwieńskiej	176
	Stylistyka ceramiki naczyniowej	183
	Wybrane zabytki krzemienne i kamienne	196
	Zabytki metalowe	196
	Stylistyka ceramiki naczyniowej oraz zabytki metalowe – podsumowanie	199
III.4.5	Horyzont trzciniecki	202
	Stylistyka ceramiki naczyniowej oraz zabytki metalowe	203
	Datowania radiowęglowe	204
III.4.6	Społeczności mogiłowe	209
	Zabytki metalowe	210
IV.	ANALIZA OSADNICTWA NEOLITYCZNEGO I WCZESNOBRĄZOWEGO W WYBRANYCH OBSZARACH PRÓBNYCH (PERSPEKTYWA DIACHRONICZNA)	213
IV.1	Zagadnienie „miejsca centralnego”. Rola megalitów w waloryzacji przestrzeni przez społeczeństwa neolityczne	214
	<i>Casus</i> Łupawy	215
	<i>Casus</i> Kierzkowa	218

IV.2	Przemiany osadnictwa neolitycznego i wczesnobrązowego w obrębie obszarów diagnostycznych	220
IV.2.1	Biskupiński obszar próbny	223
	Osadnictwo KCWR	227
	Osadnictwo KCWK	228
	Osadnictwo KBK	228
	Osadnictwo KPL	229
	Osadnictwo KAK	230
	Osadnictwo starsznurowe	230
	Osadnictwo KGJ-KI-HT	231
IV.2.2	Kcyński obszar próbny	234
	Osadnictwo wstęgowe	236
	Osadnictwo KPL	237
	Osadnictwo KAK	238
	Osadnictwo INB	239
IV.2.3	Sipiorski obszar próbny	242
	Osadnictwo KPL	243
	Osadnictwo KAK	243
	Osadnictwo INB	244
IV.2.4	Budzyński obszar próbny	245
	Osadnictwo KPL	247
	Osadnictwo KAK	247
	Osadnictwo INB	248
IV.2.5	Mirkowicki obszar próbny	250
	Osadnictwo KPL	252
	Osadnictwo KAK	253
	Osadnictwo INB	253

V.	STRUKTURA SPOŁECZNO-OSADNICZA SPOŁECZNOŚCI WYBRANYCH KULTUR ARCHEOLOGICZNYCH (PERSPEKTYWA SYNCHRONICZNA)	256
V.1	Kultura brzesko-kujawska	256
	Obszar porównawczy nr 1 – mikroregiony Brześcia Kujawskiego i Osłonek	256
	Obszar porównawczy nr 2 – mikroregion Racotu	258
	Obszar porównawczy nr 3 – pakosko-notecka strefa osadnicza	259
	Próba modelowej charakterystyki struktury społeczno-osadniczej KBK	260
V.2	Kultura pucharów lejkowatych	271
	Obszar porównawczy nr 4 – mikroregion Kielczewa	271
	Obszar porównawczy nr 5 – mikroregion Mrowina	272
	Obszar porównawczy nr 6 – mikroregion Przybranówka-Wilkostowa	273
	Próba modelowej charakterystyki struktury społeczno-osadniczej KPL	273
V.3	Kultura amfor kulistych	285
	Obszar porównawczy nr 7 – mikroregion Bonikowa	285
	Obszar porównawczy nr 8 – mikroregion Tarkowa	286
	Obszar porównawczy nr 9 – mikroregion Przybranowo	287
	Próba modelowej charakterystyki struktury społeczno-osadniczej KAK	289
V.4	Kultura iwieńska	299
	Obszar porównawczy nr 10 – powierzchnia próbna Borowo	299
	Próba modelowej charakterystyki struktury społeczno-osadniczej KI	299

VI. ZARYS PRZEMIAN KULTUROWO-OSADNICZYCH W OKRESIE NEOLITU I WCZESNEJ EPOKI BRĄZU W MIĘDZYRZECZU ŚRODKOWEJ NOTECI I DOLNEJ WEŁNY	306
VI.1 Mezolityczni autochtoni	306
VI.2 Pierwsi rolnicy	308
VI.3 Druga fala „wstęgowców”	315
VI.4 Czas „wielkiej kolonizacji”	322
VI.5 W kręgu oddziaływań kultury bańskiej	335
VI.6 Potomkowie mieszkańców Długich Domów?	338
VI.7 Koczownicy i „ludzie lasu”	344
VI.8 U progu nowej epoki	346
VI.9 Na szlaku dalekosiężnej wymiany	350
VI.10 Okres nowej integracji	354
Zakończenie	362
Bibliografia	364
Legenda do MAP oraz wybranych rycin	378
Zestawienie wykresów krzywych kalibracyjnych dla dat radiowęglowych	385

Regionalne studia nad osadnictwem pradziejowym stwarzają wyjątkowe możliwości wszechstronnej analizy form i motywów zasiedlenia określonych obszarów przez człowieka pradziejowego. Prowadzone na wielu płaszczyznach badawczych: organizacji przestrzennej, relacji ze środowiskiem naturalnym, gospodarczej czy kontaktów wewnątrz- i międzyregionalnych oraz różnorodnej symboliki kreują wgląd w życie minionych społeczności. W ten nurt wpisuje się książka Szymona Nowaczyka *Przestrzeń osadnicza neolitycznych i wczesnobrązowych społeczności międzyrzecza środkowej Noteci i dolnej Wełny*. Jest to wyczerpujące studium porównawcze organizacji osadnictwa we fragmencie centralnej Polski. Dotyczy zdarzeń, które rozegrały się w okresie ponad czterech tysięcy lat, od pojawienia się tam pierwszych społeczności neolitycznych archeologicznie reprezentowanych przez kulturę ceramiki wstęgowej rytej, po schyłek wczesnej epoki brązu związany z ludnością kręgu trzcinieckiego. Ważne miejsce zajmują rozważania nad etnosem, strukturą społeczną, krajobrazem kulturowym a także kwestie „udomowienia” obszaru, które nawiązują do koncepcji przestrzeni i miejsca, pojęć z zakresu geografii humanistycznej dobrze zdefiniowanych przez Yi-Fu Tuana w 1977 roku. Solidną podstawą wiarygodnych ustaleń Szymona Nowaczyka są kompletne, zweryfikowane informacje o odkrytych i badanych stanowiskach archeologicznych. Analizy prowadził w kontekście podstawowych elementów środowiska geograficznego i przyrodniczego. Zwraca uwagę na potencjalne symboliczne czy sakralne znaczenie miejsc, takich jak źródła solne czy okazałe głązy narzutowe. Skutecznym narzędziem badawczym jest archeologiczna typologia krajobrazów. Podstawą zarysowania przemian w neolicie i wczesnej epoce brązu jest analiza zdarzeń w pięciu obszarach próbnych. W książce Szymona Nowaczyka znajdujemy odpowiedzi na wiele pytań dotyczących decyzji osadniczych podejmowanych przez społeczności pradziejowe w zakresie wyboru terenu do zasiedlenia, a w jego obrębie miejsc do ulokowania osad, obszarów wykorzystywanych gospodarczo czy miejsc o innym przeznaczeniu sakralnym (cmentarzyska, inne miejsca obrzędowe). Rekonstruuje ekumeny ludności reprezentowanej przez kolejne kultury archeologiczne. Identyfikuje mikroregiony osadnicze. Podstawą ustaleń chronologicznych są wyniki analiz ceramiki i zabytków metalowych oraz oznaczenia radiowęglowe. Do książki dołączono na płycie DVD starannie przygotowane mapy. Szymon Nowaczyk analizowane społeczności lokuje w kontekście zdarzeń i procesów dalece wykraczających poza podstawowy obszar swoich studiów. Książka *Przestrzeń osadnicza neolitycznych i wczesnobrązowych społeczności międzyrzecza środkowej Noteci i dolnej Wełny* to dzieło ważne i potrzebne. Zajmie eksponowane miejsce w bibliotekach badaczy zajmujących się problematyką osadnictwa pradziejowego centralnej Europy.

prof. dr hab. Andrzej Pelisiak
Instytut Archeologii, Uniwersytet Rzeszowski

Celem pracy dr. Szymona Nowaczyka była wieloaspektowa analiza źródeł archeologicznych związanych z neolitem i wczesną epoką brązu, a zarejestrowanych na obszarze międzyrzecza środkowej Noteci i dolnej Wełny. Opierając się na kwerendach archiwów delegatur WUOZ w Pile, Poznaniu, Bydgoszczy, Muzeum Okręgowego w Pile, Muzeum Archeologicznego w Biskupinie – oraz co szczególnie zasługuje na uwagę – badaniach własnych, Autor zrealizował imponujące przedsięwzięcie źródłoznawcze. Dla interpretacji zgromadzonych obserwacji użyto adekwatnych i nowoczesnych metod analitycznych. W warstwie interpretacyjnej można z wieloma ocenami Autora spierać się, tym niemniej stanowią one cenny głos w dyskusjach nad przebiegiem i parametrami procesów neolityzacji Niżu Polski. Lekturę tej publikacji gorąco polecam!

dr hab. Seweryn Rzepecki, prof. UG
Instytut Archeologii, Uniwersytet Gdański

ISBN 978-83-962570-5-5
ISBN 978-83-975846-0-0